

բարեալ ընդ ձորն Ընծայից, որոյ կըքն ընդ գաւառն Հէր քաղաքի իսկ նա . . . անցեալ օթադայեցեալ ի գեօղն Փառոտակ (այժմ ասի Փառ, Վառ, Վօռ) յանդիման քաղաքին . . . նոյնն, երես 296. « Եւ մեծանուն իշխանն (Վաճան) ըստ նախնական սովորութեանն չուարարեալ ընդ ձորն Ընծաճոյ, եկն էջ ի Խերական կոչեցեալ դաշտ, և կամեր անցանել ի ձմերոցս արքունի ի գաւառն Ճուաշ (այժմ Չախաշ, Ճուաշ լիստն միայն կոչվում է անոյ) յաւանն Մառական (այժմ Մարաքեան, Մէրէքեան). երես 55. « Բառնայ Երուանդ առ սահմանօրն Ատրպատականի ի ձորն Ընծաճոյ, իսկ Ընծաճոյ ձոր վասն այն կոչեցին, բազում ունեկոյլ ինչս Որպէս Թօմաս Արծրունին, նոյնպէս միւսները, ուր ուրիք Ընծաճոյ ձոր, Ընծախաձոր, ուր ուրիք Ընծայից, Ընծաճոյ կամ Զոր Ընծաճոյ ևս են անուանում, որ մի և նոյնն է. Ինչպէս երևեցաւ վերն, Ընծաճոյ ձորն աւարտվում է Խոյ քաղաքի դաշտումը. Էս ձորի մէջին եղել է և կայ մինչև ցայսօր մին գեղ բերդով, որին կոչու են կոչում. այժմ Թ. Արծրունին ասում է սրտ համար, երես 261. « Զամուրն Նկան (Թերևս այժմեան Նկանն է) ի Թառնուան գաւառի, և դամուրն կոչոր ի ձորն Ընծայից . . . երես 303. « Ապումրուան կոչէ զԱշոտ եղբարբքն հանգրծի ի բերդն կոչորոց . . . ի միւս գիշերի կախալ կապեալ զնոսա, և յղէ զԱշոտ և զԴուրգէն ի բերդն Նկան կոչեցեալ . . . երես 305. « Եւ հասեալ զղլխին բարձեալ տանի յամբոցն Աշինոտ, ուր էր Դուրգէն, նմանապէս և ի բերդն կոչորոց ի ձորն Ընծախոյ, յորում էր Աշոտ . . .

(Մեծեւն է յաշտը - մեծեւն է):

ՈՐՈՐԸ ՕՐԴՈՍԱՍՈՒ ՅՈՒՆ ՀԱՅՍ ՀԱՌՈՒԳԵՆԱՅ

ՃԱՆՆԱԳԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Ն-Դ-Ե-Զ-Ը-Թ-Վ-Բ)

Գ. Դ. Ե. Զ. Ը. Թ. Վ. Բ.

Մեկնիքն ի կերպ. — Բնագ. — Եղբարեցի. — Գլխոցն. — Եկեղեցի Հայոց. — Վեց գերի ազգիւնը եղբարեցոց (Եղբարեցոց). — Արևելիան ազգաց զազախար զվաճառուց կանանց. — 17 ամբոյց Ռուսաց յափուս Սեու ծովու. — Կանախի թիւն նոցա. — Զիսկանցութիւն մեր. — Գաւառն իշխան Միկայելայի, արգիւնը նորա եւ կեցեալ. — Վաստայ. — Շիտակայ. — Գուրայի. — Գորի. — Արոցն. — Մցիսթ. — Տիկիսի:

Յառաջնում աւուր ամենան Օգոստոսի 1843 ամի մտեալ ի շոգնեան, որ կայր ի նաւահանգստին կերպի (12) ի վերայ ծովուն Ազախու, կար յերրորդ ժամին յԱնապա. դայս ամբոց հիմնեցին Տաճիկք յամին 1784. իրր տեղի տարեւառութեան ընդ Եգերացիս (Զերկեր). ուստի ընդ վաճառուցն և քաղաքական յարարութիւնը լինէին կոպկաստ ընդ մէջ Կ. Պօլսոյ և Բախաւից. Աստ Տաճիկք վաճառէին Եգերացոց զհանգրծս և զէնս, և յետինքս նոցա զգոտերս իւրեանց, զմանկունս, և զգերեմարեալ Ռուսո, մինչև զօրք Ռուսոց մարտ կոխալ կորկեցին դայս տեղի ի Տաճիկաց (13):

(12) Կերպ, բարեալ և վաճառ աշտ քաղաք Տարեկեան նահանգի, շինեալ յեր Ժովան Ազախու, և տարածեալ մինչև ցեղեան, որ յանուն մեծին Միկայելայի. առաւ էր ի հրնումն քաղաք Պանակապէտն, շինեալ ի Յունաց 500 ամբոց յասալ քան զԲերսաս. բնակիչք տար ոչ ժամ հասնեն 210,000 հ. ի քաղաքիս յայժմիկ են եկեղեցիք Ռուսաց երեք, Հայոց եկեղեցի մի փոքրիկ կամ աղօթատուն զոր վեց ամբոց յառաջ հաստատեցին բարեպաշտն Հայ վաճառականք քաղաքին և ունին ի գաւառ նորին զպոց փոքրիկ և բնակարան քահանայի. Հոռվեհանանց եկեղեցի, մի, և Հրէից Միսաքօղա, վարժարանք երկուց սեպից, Բանկարան հնութեանց, աղարան, Բարան, ընթերցարան հասարակաց, զարմարանք (փարիկ), հիւանդանոց, զեղարան, հիւրանոց, և ը. շնորհ մեծ ունիմ հիւրանքութեան Հայազգեաց տեղոյս, որք ամսեկեկն զտարազիր պանդխտութիւն իմ գաւառս քան ի վերջ 1866 ամի Կ. Բ.:

(13) Այ տեղորդ ինչ համարիք յայտնել տատանք, թէ ի Թուրքմանութեան մերում չանացք խնամով և անթերի փօթեւ ի մերս բարբառ որ ինչ բաժք էին զազգէս և զայ:

Հրամանատար տեղւոյն՝ Փորուչիք Փոն-Բոմ, ունէր ի տեղւոյն պարտէզ գեղեցիկ. ուստի լեւրինք Պովկասու երեւին աչաց իրրեւ զհողարուր. աստ զինն՝ պատուեցաք լծէիւ. ի բերդապահ գնդի յիշատակեալ հրամանատարին գտանէին հարկւրաչափ Եգերացիք. և էին սոքա արք կայտառք, միջահասակք, բարեկազմք, փափկամարմինք, այլ ջղայինք. արիւն հարաւային (ջերմ) վազէր յերակն նոցա. կերպարանք նոցա զսրամտութիւն և զուշիմութիւն յայտ առնէին. ընդ նմին և զխառնուրդս յատկութեանց, Թաթարաց, Մոնղոլաց, Եւրոպացւոց և Ասիացւոց. շատք ի նոցանէ կապուտակն էին քան սևակն:

Յայտ է լծէ Եգերացւոցն ազգ չէ նախնասեր:

Պ. Փոն Բոմ, հրամայեաց ձիարչաւս խաղալ առաջի մեր. զարմանալի էր սրննթացութիւն ձիոց. տարօրինակ՝ արագադարձ շարժուածք հեծելոցն. և ընտիր՝ զինամարութիւնն և հանդերձ նոցա. որք կազմէին վայելուչ և ազդու տեսարան. եղեալ առանձինն առանձինն լծերթս լծղծոց ի վերայ գետնոյ, այր իւրաքանչիւր յարշաւէն սրբնթաց, և հար աւարձանակաւ, և ոչ մի ի ումթոց նոցա էանց ընդ վայր:

Տեսանէաք երբեմն և զԱրխագս, ազգ բնակեալ ի հարաւային արեւմտակողմն Եգերացւոց. և նն սոքա փոքրահասակք, վտիտք մարմնով, սևահերք, կապուտակն և արծուունկն. զոյն երեսաց նոցա հայի կէս մի ի սեւան և կէս մի ի դեղինն. իսկ աղնուականք նոցա որոշին գեղատիպ կերպարանք. երևի լծէ այլ է ծագումն ժողովրդեանն և այլ վերջնոցս Յերեկոյն պահու եղեալ անտի հասաք ի միւս օրն ի Սուջուկ-Քալէ, նաւահանգիստ անուանեալ ի Ռուսաց՝ Նովորոսսիյսկիյ. ուրանօր գտանին առատ, բազմերանգ տեսակք մարմարիոն և գրամիտ քարանց:

Անտի դէմ՝ եղեալ մօտք ի հետեւեալ օրն ի Փիցցունթայ. սա իցէ լծերես անուանեալն ի հինսն Փիլիմունթա. զորմէ հաստատեն լծէ էր ի միջին

դարս մեծ բնակութիւն զաղթականաց Գնուացւոց. ուր աքսորեցաւ և սուրբն Յովհան Ոսկերւրան (4), այլ չև հասեալ մեռաւ ի ճանապարհի. աստ կան մնան տակաւին աւերակք հոյակապ եկեղեցւոյ կառուցելոյ ըստ Բիւզանդեան ճաշակի. և շուրջ գնդօք բուսեալ կան որթք խաղողոյ ի վերայ կամարացն, և ըստ կողմանցն տեսանին հին նկարք. արժան էր առաւել քան զիմն առնել ճիշդ խուզարկութիւն սորին. մօտ եկեղեցւոյս ի հիւսիսակողմն ի վերայ լեռանցն գտանի եկեղեցի Հայոց և վանք փոքրիկ. ուր յաճախեն Արխագք յերկրպագութիւն, զորմէ ասնն ունել և մատնադարան:

Տեսի աստանօր զհայրենակիցն իմ Պ. Փոն Միւնգաուզին ըմբռնեալ ի Պովկասեան ջերմ սաստկազին, և այնչափ ծանր էր հիւանդութիւնն, զի մինչ անգամ այցելութիւն հայրենակցին չարար ի նմա ազդեցութիւն ինչ. զոր և ի վերադարձին իմոյ այսր ի վերջ Սեպտեմբեր ամսոյ գտի փոխեալ ի կենացս:

Եկաք անտի ի նաւահանգիստն Բալթոս. ուրանօր հանդիպեցաւ մեզ փոքրիկ նաւ տաճկական յորում կային նաւաւարքն և միւս Տաճիկ ոմն, յետ նոցա իշխան (քննազ) մի Եգերացի (2երքիզ) ծառայիւք իւրովք. դարձեալ կին մի ի չրջակայ տեղեաց, ընդ նմին վեց Եգերացի աղջկունք յերկոտասանամեկից ցճնդեղտասանամայք, զորս տանէին ի վաճառս ի Ս. Պօլխա՝ Գնդապետ Փոն-Բուղբերդ, հրամանատար զինուորական նաւուն մերոյ և իշխող նաւահանգսից և ամրոցաց արեւելեան ափանց Սեւա ծովու, ետ ածել զնոսա առ մեզ. և առ ի լծափել ի վաճառուցն, խոստացաւ Եգերացի օրիորդացն աղատել զնոսա, միայն զի ինքեանք յանձն առցին կամ դառնալ ընդ իշխանին իւրեանց ի հայրենիս՝ կամ ամուսնանալ ընդ Ռուսս ըստ իւրեանց ընտրանաց, կամ

խորհէս մերմէ. իսկ ի մնացորդաց զպիտանին և զկարեւորան ծաղկաքաղ արարեալ, Թողաք դայն միայն ի բաց, որ մեզ զուր վատտակ, և քեզ ընթերցողիդ գուցէ տաղտուկ բերէր:

(14) Ի պատճառս աներկիւզ յանգիմանելոյ զանդիշտ բարս Թաղուհոյն Եւտօքսեայ կնոյ Արիդուհայ կայսեր, աքսորեցաւ ի Կախիսն քաղաք փոքուն Հայոց, ուր կացեալ զամի ի վերստին և անտի հրաման եղև տարադրել յԱրարիստն ամրոցն, այլ հիւանդացեալ ի ճանապարհի, փոխեցաւ առ Ռատուս՝ Փիցցունթա անունը, Թերեւս Արաբիստն է Հայերէն:

գալ ընդ մեզ ի Գերմանիա ուր կանայք առհասարակ վայելին զլիովին աղատութիւն. իսկ թէ ոչ յօժարեցին ի մի յերիցունցս՝ յայնժամ մնայ նոցա կանել ի վաճառ ի գերեվաճառանոցն Կ. Պօլսոյ. և զխորթ թուի ձեզ զինչ ընտրեն սոքա. ամենեքին միաձայն, և առանց վայրկեան մի ընդ առաջարկութիւնսն խորհելոյ՝ աղաղակեցին. «ի Կ. Պօլսոյ», այն է երթալ ի վաճառ Այլ ի քննին առեալ զբարս և զընաւորութիւնս արեւելիան ցեղեցի պոզոցիկ, ասեմք թէ ընդ պատասխանի դոցա ոչ որ զարմացի, գնին և վաճառելն զկանարս՝ արմատացեալ սովորութիւն է ի նոսա՝ այր իւրաքանչիւր գնէ աստանօր իւր կին ի հօրէն կամ ի մօրէն դստերն. բազում անգամ գողանան կամ փախուցանեն. ուստի և վաճառումն չէ բնաւ ամօթ ինչ արեւելեան կնոջ. այլ մանաւանդ փառք և պատիւ տոհմին իւրոյ. դուստր նոցա ի մանկութենէ անտի գտանի ի ծառայութեան ի տան հօր իւրոյ և եղբարց. նա ի պարծանս զրէ անձին յորժամ որ զինչս իւր գնէ առ ի ձեռս բերելոյ զնա, այն է ի գնել ի գերութենէ ընտանեաց նորա, և ի գին անձին իւրոյ ծանաչէ զարժանաւորութիւն իւր. որչափ առաւել է զինն, այնչափ և նորայն արժանաւորութիւն. վասն որոյ ասեմք դարձեալ, չնն ինչ զարմանք, յորժամ կամաւ երթային նոքա ի Տաճկաստան ելանել ի վաճառ. ծնողք նորա գիտեն, թէ անդ կայ մնայ ըսող դստերն իւրեանց, քան ի տան նոցին. և դուստրն զգերութիւնն ի տիկնութիւն փոխելոյ ակնկալութեամբ յանձն առնու զայն ուրախութեամբ. ըստ որում ի հայրենիս իւրեանց ճակատադիր է նոցա ունել ամուսին համարիւն, բիրտ և գոռոզ. որ իբրեւ աղախին տանջէ զինն յամենայն գործս ծառայականս. իսկ Տաճիկն ընդհակառակն՝ է համբերատար, ամուսին աշխատասէր և հայր գորովագութ. այս վաճառ սահմանեալ է ոչ սակաւ ժամանակաւ յառաջ. և մարթ է ասել, թէ ելեալքն ի վաճառ, յամենայն ուրեք ի Տաճկաստան, գտանեն զարեանառուս և զհայրենակիցս իւրեանց: Գին վաճառաց դստերացն Եգերացոց և Վրաց ի Կ. պօլիս հասանէ երբեմն 910 000 դահեկան. այսչափ գնոյ գնեն զնոսա ոչ վասն սոսկ գեղեցկութեանն, այլ և վասն առանձին

կրթութեանն՝ որով յառաջագոյն պատրաստեն ի պէտս կանանեաց մեծամեծաց. առ ի վարժել զանկիրթ աղջկունս՝ վաճառող նոցին տայ վարձու ի կանանոց մի (հարեմ) ի կրթութիւն. իբրեւ ի զուիս տարին զվարժումն, այն է ուսան կարել, պարել, երգել, վէպել (հեքեաթ ասել), հարկանել զնուազարան ինչ. և երբեմն ընթեռնուլ, գրել, վարժադակի ձեռաց ի ձեռս վաճառեն. զաղջկունս Վրաց և Եգերացոց (Զերեբագ) չըհանն երբեք ի գերեվաճառանոցն, զայս պոնեն միայն ընդ Լիթուպացիս և Պալիլիտ Լիթոն կարծիս ի մէջ բերէ թէ՛ պսու վաճառմամբ Ասիացի աղքատացան զգեղեցկութիւն. Տաճիկք՝ սերունդք Հոնաց, իսկզբանն այնչափ տգեղագէտք, ի ձեռս բերին զգեղեցկութիւն ի յարաբերութեանն ընդ Պոլկասու:

Նաւեալ և աստի կտք ի Սօքում. քալէ, զորմէ ասի լինել Գիտսկորեայն հնոց. զոյ աստ աւերեալ ամրոց մի կանգնեալ ի Տաճկաց, յորում և փայտակերտ անձեւ ապարանք փաշայի Անտի զուղի կալեալ ի չորսն Օգոստոսի խարխիւ արկաք ի նաւահանգիսան Բեզուտ-Քալէ, բարետեսիլ քաղաք, բարեհօղմ կղանակ, և ծով հեղաբարոյ ձեռնտու էին ակործելի նաւազնացութեան մերում. շուրջ զշոգնաւաւն մերով կայծոռէին անգադար զլիլիք. ակիւնքն, առ որս մերձն նաւեալք բաղում անգամ, տեսարանս պատկերացունէին առաջի մեր սրտառուչս և զիւթոյս. յովով անգամ տեսանէաք առ ափամբքն ի ճանադարհին զնգերացիս յերթալ է զի միայնակ, է զի ըսողութեամբ և ամենեքին վառեալք շքեղատարազ հանդերձիք իւրեանց:

Ի Աերէ ցտահման փոքուն Ասիոյ 17 ամրոցք են ընդ իշխանութեամբ Ռուսիոյ. մեծ մասն ի նոցանէ խարխալեալ և քայքայեալք են. և ոմանց պատնէշ են միայն սակաւագող անճատ խրամք. թիւ ամրոցապաշ զօրաց հասանէ ի հինգ հարիւրոյ ցհազար, ընդամենն ի 10 հազարէ ցքսան և հինգ այր. թանկագին, բայց անհրաժեշտ զոհ, զոր նուիրէ Ռուսիա քաղաքականութեան և ապադային. զի ի ներկայումս դեռ անմարթ է տեսանել զյուսալին օգոստ. Յորժամ աղնուականք Զերեբագ սակաւ առ օակաւ ըն-

տերապցին Եւրոպական լուսաւորութեան յայն-
 Ժամ ի յիշատակեալ տեղիսդ մարթ է հաստա-
 տել փոքրիկ բարդաւած քաղաքս և վաճառա-
 տեղիս, որպէս և երկիցս լեալ են ըստ մասին.
 զառաջինն յորժամ գաղթականք Յունաց բնա-
 կէին ի կողմանսդ. երկրորդն՝ յորժամ ի միջին
 դարս Գննուացիք տիրէին Սեաւ ծովու, և աւեր-
 եալ խանդարեցան ընդ իշխանութեամբ Տաճկաց,
 թէ և Տաճիկք դարձեալ մեծաւ ջանիւք պահ-
 պանէին ընդդէմ Ռուսիոյ, Աստի ժողովէին
 նորա զգունդս Մամբուկաց (15) և զկանանին.
 դէպ եղև՝ առ զրամբք միայ ի փոքունց ամբողջացս
 բացաւ վաճառանոց. անդ ժողովեցան ոչ սակաւ
 Ձերբեկք, որք բերեալ էին ի վաճառ զքանի մի
 մորթս գաղանաց. սակայն ապրանք տեղւոյս ան-
 նշան ինչ գոլով չկարէին հրապուրել զաչս նոցա,
 հարկ էր անշուշտ հոգ տանել օրինաւոր տուրե-
 առութեանն, և զայնպիսիս վաճառել իրս, որք
 ըստ նոցուն քմաց էին և պիտոյից, և այն հարա-
 զատ գնով. նոյնպէս գնել ի նոցանէ զամենայն
 իրս, իսկզբանն անդ նաև թանկ գնով. չկարեմ
 պնդել՝ թէ այս եղանակ շահաւէտ ձեռնարկ
 տուրեառութեան լինէր տէրութեանն. բայց քա-
 ղաքականութեանն յոյժ ձեռնտու. վասն զի սո-
 վիմբ մարթ է տարածել ի նոսա զԵւրոպական
 լուսաւորութիւն, սովորութիւնս, ևս և ինչ ինչ
 զարգարանս. իբրև վարժէին մասնաւոր առւտրոց,
 զրամական կիրառութեան և նշանակութեանն,
 յետ այնորիկ գուցէ թոյլ տային և Ռուս առւե-
 արականաց ածել զվաճառս յերկիր նոցա. և
 այսպէս իսկզբանն անդ թափանցէր ի նոսա նշոյլ
 կրթութեան և մարդավարութեան, և լինէին թէև
 ոչ այնչափ փութով հպատակք, գոնէ խաղա-
 ղարարոյ զբացիք Ռուսիոյ. յետ քանի մի ամաց
 յորժամ առւտուրն հաստատէր ի նոսա, մարթ
 էր տալ զայն ի ձեռս մասնաւոր վաճառականաց,
 և փութով առնէին հաղորդակցութիւնս ընդ
 Վերս և ընդ Օտեսայ:

Ի Բէզուտ - Քալէ նախաճաշիկս արարեալ առ
 Հայ վաճառականի ուրումն, պատրաստեցաք ընդ
 ուղիկցաց իմոց ճանապարհորդիկ ի ներքս երկրի.
 մեզ ետուն երիվարս, և քանի մի Քաղաքս յա-
 պահովութիւն. զառաջինն ուղի հաստանէաք
 առ ափամբք ծովու դէպ ի հիւսիս ցԱնակիա,
 փոքրիկ ամրոց Տաճկաշէն, որ այժմ Բոստ քա-
 ղաքաց. առ նմին անկանի աննշան գիւղ մի Մին-
 գրերաց. աստ փոխեալ զերիվարս, դէմ եղաք ի
 Մինգրելիա. զօրն ողջոյն ճանապարհ մեր եղև ի
 մէջ անտառաց. և որպիսի՝ հիանալի անտառ.
 դուն ուռիք տեսեալ է իմ այնչափ թերջոյ, եղե-
 ւին, կաղին և կնձնի ծառս խառն ընդ սօսի, շա-
 զանակենի, ձիթենի, դափնի, և կեռասենի ծա-
 ոց, որոց հայրենիք թուի լինել Մինգրելիա.
 ճանապարհն ժամանակս ինչ ած զմեզ ընդ եր-
 կայնութիւն Ինգուրա գետոյն. այս գետ կարէր
 լինել նաւագնաց, եթէ ժայռք և կործանեալ
 ծառք չլինէին արգել. յայտնափ ճանապարհոր-
 դութեանս չտեսի գիւղ մի, այլ հանդիպէաք
 աստ անդ առանձին տանց. իւրաքանչիւր որ ի
 բնակչաց Մինգրելի ունի իրաւունս բնակելոյ ուր
 և կամիցի ի մէջ անտառացս. որ կոտորեալ կամ
 այրեալ զծառս, շինէ ինքեան տուն փայտեայ,
 պատէ զնա ցանգով, և առ նմին պատրաստէ
 որ ինչ պիտանի է նմա ի կառավարութիւն
 տան. զօ. տեղի սերմանելոյ և ըն. հոգն բերրի է
 և տայ առատ եղիպտացորեան, կորեակ և ծխա-
 խոտ ամենազնիւ, բայց վերջնոյս մշակութեանն և
 պատրաստութեանն եղանակ անյայտ է բնակչացն.
 բնակիչք հարկս հարկանեն կալուածատէր իշխա-
 նին Մինգրելի ի բերոց երկրի և յանանեղնաց
 ում որչափ նշանակէ իշխանն. տունք նոցա որ-
 պէս ասացաւ՝ փայտաշէն են, և ծածկեալ յար-
 դիւք եղիպտացորենոյ. զրունք տանց սովորաբար
 են երկուք, մեծաւ մասամբ դէմ ընդ դէմ մի-
 մեանց, այլ չիք լուսամուտ և ծխնելոյղ. ի մէջ
 տանն գտանի միայն մի սենեակ, յորում է վա-
 ոարանն. չիք ամենեւին կահուկարասիք տան.
 իսկ առ ունեւորս դառնին երբեմն գորգք Պարսից
 և Տաճկաց. կանայք նոցա շրջին բոկոտն, թէև
 ոսկէհուռն հանդերձիւք. ի տունս նոցա չիք սե-
 ղան, աթոռ, այլ միայն օթոցք. ծառայական

(15) Մամբուկ, բառ Արարացի, որ ըստ նոցա հնչի Մամ-
 բուք. գտնող ինչ եղիպտական գործոց, կազմեալ ի զերեկա-
 եալ Քրիստոնէից, դարձեալ ի Մամբուկականութիւն:

կեանս վարող Ասիացիք հակամէտք են ի պաճու-
ճանս, աղատասէր 2 երբեք, որպէս և հին Գեր-
մանացիք՝ սիրեն փաղփիւն զէնս, զրահս, սաղա-
ւարտս, և ին. հանդիպէք երբեմն երկրացւոց,
ամենեքին սորա էին ձիաւորք. արտաքին երեւոյթ
նոցա տարօրինակ լծուէր ինձ. զդեցեալ ունէին
երկար գօտեկապ զշիտս, եղեալ ի գլուխս սրա-
ծայր գլխարկ, որով խիտ նմանին Փրանկիսկեան
կրօնաւորաց (16). գուցէ սուրբն Փրանկիսկոս զիւրն
տարազ աստի ի Մինդրեաց էառ, և աւանդեաց
հոգեւոր որդւոց խորոց. և այս չիցէ բոլորովին
անտեղի կարծել, ըստ որում յայնժամ Գննուա-
ցիք կարգեալ ունէին զգործակալս ի կողմանս.
կրօնաւորական գլխարկն նոցա անուանի Բաղշ-
լիք. Տեսաք առ սոսա և տառագոկս (եւսիօնձի)՝
բարձր և լայն ծածկոյթ, որ պատսպարէ զնոսա
ի ցրտոյ, յանձրեւոյ և ի ամպոյ, յորժամ ար-
տաքինն անաւելու քան զտապ արեան երակաց
մարդոյ:

Երեկոյեան զրիմէ ժամ հինգ էր հասաք ի
2 ուղղիտէ բնակեալ Գատեան իշխանին Մինդ-
րեաց, (երևի տոհմական է անունս Գատեան).
սա այժմ հպատակ է Տէրութեան Ռուսիոյ. իշ-
խանն և ընտանիք չէին անդէն. ի տապոյ աւուրս
ըստ որում տիրէ ի կողմանս ջերմ, ամենայն
ձեռնհաս մարդիկ փոխադրին ի լիբինս յապա-
հովութիւն. ըստ այսմ և յիշատակեալ գեր-
դաստանն, այսօրիկ կողմանք բարերոր են յոյժ.
Լիճք ոչ գոն, սակայն ջերմ սաստիկ տիրէ դար-
ձեալ ի 15 էն Յուլիսի ց15 Հոկտեմբերի. պատ-
ճառ որոյ դնեն լծէ՝ ըստ որում սակաւալիւ են
բնակութիւնք կողմանցս, և նուազ անասնոցէնք,

վասն որոյ ինչ ինչ բոյսք անբաղ և անծախ
մնացեալ կամ ի ծմակս նեխին, կամ ի դաշտս
չորանան. ի դարչ հոտոյ նոցա զոյանայ այս ջեր-
մախտութիւն. յորմէ տանջին միապէս և եկք և
բնիկք, բազում անգամ և զինուորք Ռուսաց
զոհ երթան նմա:

Առ բացակայութեան իշխանին զմեզ ընկալաւ
ի տուն նորա կառավարիչ կալուածոց նորին.
զարմանք կալաւ զմեզ, յորժամ զիտացաք լծէ
Գաղղիացի է սա. առ Գաղղիացի գնդապետի ու-
րումն լեալ է խոհարար յամին 1812. յորժամ
Գաղղիացիք խոյս տան ի Մոսքուա, զերի անկա-
նի և մտեալ ի ծառայութիւն Ռուս գնդապե-
տի ուրումն գայ ընդ նմա ի Տիփլիս. ուստի զինի
յայտ տեղի, ի ծառայութիւն իշխանին Մինդրե-
աց. զմեզ աստանօր պատուասիրեցին ընտիր լծէ-
յիւ, յետ նորա՝ պատրաստեալ և մատուցեալ
ի ծաշակ Գաղղիացի ընթրեօք. չէր պակասու-
թիւն և Շամպանայ. ընդ մեզ ըմպէր զլծէյ և
Վասսայ (17) իշխանին, Մինդրեացի աղնուական,
որ զհայրենին միայն զիտելով լեզու, նստաւ զքա-
նի մի ժամս առանց խօսելոյ:

Գատեան իշխանն և Վասսայք նորա ունին
զշինականս, որք բաժանին յերկուս կարգս. ա-
ռաջինքն՝ անուանին զբան մարդիկ, զի բնակին
շուրջ զտամի տեանն, մշակեն զանգս նորա, և
առնեն զայլ ամենայն ծառայութիւնս. իսկ իշ-
խանն պարտի կերակրել զնոսա և զընտանիս
նոցա. երկրորդ կարգ՝ սոսկ շինականք, որք մշա-
կեն զանգս ի պէտս անձանց, միայն հատուցանեն
իշխանին զորոշեալ տուրս ի բերոց երկրի և յա-
նասնեղինաց. չկարացի զիտել լծէ այս տուրք
ըստ նախնաւոր սովորութեան սահմանեալ է՝
լծէ ըստ կամս կալուածատեանն. յառաջին ժա-

(16) Փրանկիսկեան կրօնաւորք, անուանեցան անպատա-
կանք կանոնապահք Ս. Փրանկիսկոսի. սկզբնաւորութիւն սոցա
ասի լինել յամի 1525, Մատթէոս Բաքի անուն կրտսեր
վանահայր վանից Մանտիփիտայ հաւատացեալ, թէ Աստուած
ի տեղեան հրամայեաց նմա իսկութեամբ պահպանել զկանո-
նադրութիւնս Ս. Փրանկիսկոսի, առնու ընդ իւր զերկրտաան
միանձունս և առանձնանայ յանապատս. անդ թոյլտաութեամբ
Փափին Հռովմայ կազմէ նոր ուխտ, զոր հաստատեցին Փափ-
քըն Աղեմենեզոս Է, Պօղոս Գ. և Գրիգոր ԺԳ. սոքա ագա-
նեն մերարկու սեւա խորագն, ի զլախ կնդուդ, յոսա հո-
գաթափ, և ընդ մէջս գօտի ամեն փոկ կամ առասան Մ. Ք.

(17) Վասսայ, հպատակ, ծառայող, կամ իշխանաւոր. կո-
չեցան իշխողք կալուածոց ի Միլին դարս, ստորադրեալք
զլիւսաւոր կալուածատեանն (սիւզդրէն) որպիսի ոք թագաւորն
էր, որում պատկանէր բովանդակ երկիրն. նմա երգնուին ի
հաւատարմութիւն տապնակարգ Վասսայք. և սոքա ունէին
իրաւունս տալով այլոց զիւրեանց արտաւորութիւնս Վասսայու-
թեան, համարել կալուածատէր. վերջնոց ի հաւատարմութիւն
երգնուին երկրորդակարգ Վասսայք. Մ. Ք.

մանակս Մինգրեյք և Իմերէթք բազմութեամբ զիմէին ի Վրաստան ի դործ ծառայութեան կամ օրաւարծ մշակի, և ինքեանք այժ ըստ բաւականին աշխատասէրք են, և ընդունակք ծառայութեան քան Վրացիք, բայց արգելուն նոցա հեռանալ յերկրէն իւրեանց, զի ըստ որում սակաւաւոր են ընտելիք երկրին, մի՛ աշխարհն անմշակ կացեալ խանգարեցի:

Արդիւնք իշխանին Գառնան, են ըստ մեծի մասին բերք երկրի. իմէ փոխանակեցէ ընդ գրամոյ, ոչինչ գոյանայ ի միջի, զի գծուարաւ վաճառի, թէ և ընդ տիրապետութեամբ նորա դտանի 100 քառասնիւնի մըն բեղմնաւոր երկիր. պատահի երբեմն, զի շարունակ ամիսս քանի մի չունի ի ձեռին 25 բուրլի, ի հօգոյ զանհրաժեշտ ծախս. գուցէ անտառք բերցնեն նմա զրամաւոր շահս, թէպէտ և այն վաճառի գրեթէ անշան գնով:

Ար ինչ լուայ ի Տփլիսի վրինաց իշխանին Գառնան, այն ինչ վախճանելոյ յուշ առնէ զեղանակ կենաց Գերմանացի իշխանաց և տեսաց ժն. դարու. հանգուցեալ իշխանն անցուցանէր կեանս որսորդութեամբ կամ պատերազմելով ընդ հիւսիսական աւազակաբարոյ ցեղս. յորժամ չըջապատեալ հարկւրաչափ երկտասարդ իշխանօք և ազնուականօք կաներ յորս, հօվիւք զկեղեցանէին միմեանց զգալ նոցա, և ջանային թագուցանել զհօտ իւրեանց. բոտ որում ի հանդիպելն առանց խօսելոյ ընտրէին զքանի մի հատս, զետուն, և անորէն առ տեղեան կացեալ հուր խորովէին: — Եթէ օտար որ կամ ճանապարհորդ հանդիպեալ իշխանին, քանի զնա յորս, և պատահէր ի ճանապարհին ձի մի, որոյ և իցէ զայն իշխանն յափշտակեալ ընծայէր օտարականին. բայց երբեմն տէր նորա զգուշացեալ ճանապարհի հիւրոյն, յափշտակէր զընծայն, զիւր սեպհականութիւնն, ի ձեռանէ նորա: —

Ի միւսում աւուր, ի վեցերորդ ժամու առաւօտուն նստաք ի ձիս. ճանապարհ մեր ած զմեզ ընդ անտառս և լեռնէ ի լեռն. կենդանակար տեսարանք բնութեան յանդիման լինէին մեզ փոփոխմամբ զմիմեանս. ի վեր բարձրացեալ տեսանէք զերկնս Կովկասու, և ի հարաւ հայեցուածք մեր զկայ աւնուին ի լեռինս փոքուն Ասիոյ (Անա-

տօլոյ). քանի մի գետոց անցաք ընդ հունն, ըստ որում կամուրջք աւերակաք էին ի բռնութենէ քարնային ջուրոց. ի մէջ անտառաց ի բարձրոյն տեղիս գտանին հին փայտաշէն եկեղեցիք, չորք ի նոցանէ յոյժ հեռագոյնք յուղոյն. ի տեսնոց չորք քանի մի անգամ. չիք ամենեկն չէն մի կամ բնակութիւն մերձ առ նոսա. և ոչ երեւիւր տեղի քահանայի բնակութեան կամ ժամակոչի ի չըջապատս նորա:

Երեկոյն պահու մեծաւ նեղութեամբ անցեալ ընդ վտանգաւորն 26 նիքալ (Հիպպուս հնոց)՝ եկաք զիշխանն յաւանն Խոնի. սահմանալ օր վաճառուց և աստ և ի համօրէն քաղաքս երկրին է Ուրբաթ օր. նախընթացն Շարաթուն Հրէից, սովորութիւն և բարք Հրէից՝ որպէս կարծէ Շարտէն, թողեալ են զազդեցութիւն ի համօրէն արեւելս. Աստ գտեալ վայելուչ իջեան բոստի ողի առաք ի վաճառակարեկ ուղեւորութենէս. աստից Տփլիսի կայ ճանապարհ բոստի. և մեզ հոռուն սալակառ մի, թէ և նստողն ոչինչ հաճութիւն և անգործութիւն զգայ ի սաստիկ ցնցմանէ սոյլիցն Ռուսաց, բայց ինձ ընտրելի էր այն քան զծանրատաղտուկ ձիազնացութիւնն:

Յառաւօտուն կեալ անտի յինն ժամու մտաք ի Քութայիս. իջեան կաղեալ ի հիւրատան Գաղղիացոյ ուրումն, ուր յայց եկն մեզ նահանգապետն տեղոյն, որ խօսէր ի լեզու Գաղղիական սակաւուք և ի Գերմանականն. սա հաղորդեաց մեզ զզանազան տեղեկութիւնս ի վերայ կողմանցս:

Քութայիս է քաղաք հնագոյն, շինեալ յեղերս Բիոն գետոյն, որ առ հինան Փագիս անուանիւր. առաջին քաղաք, և չըջակայ սահմանօրն ի միասին հայրենիք Իմերեթաց. սա է ըստ աւանդութեանն տեղի ծննդեան Միսէաց, (գտեալ արքային Կողքիսայ) և մայրաքաղաք օսկիշատն Կողքիսայ. հին քաղաքն անկանէր յաջմէ գետոյն ի վերայ լեռանցն, ուր այժմ գտանին փրածոյք մեծատանի և եկեղեցոյ. նշանաւոր հնութեանց չերեւի աստ մնացորդ. նոր քաղաքն ի ձախմէ կայ գետոյն:

Իմերեթք կարի գեղեցիկք են. ի դէմս նոցա նշմարի աշխոյժ մտաց և քաղցրութեան. թէ և

յամենայն տեղիս, որք ծանօթս տային մեզ առ տիճանաւորք և պաշտօնակալք Ռուսաց, հաստատէին լինել սոցա ազգ առաջակարարոյ՝ ծոյր խտրելոյ, անարգ և յեանեալ նոյնպէս վստաբանէր զնոսա և այրն Գաղղիացի որ ի տանն Գատեան իշխանի, բայց ես չկարեմ գրել զայդ պակասութիւնսդ ընդհանուր ազգին:

Եյսպէս ճանապարհորդեալ եկաք յինն Օգոստոսի ի Գորի գիւղաքաղաք, զառաջեաւ որոյ անկանի իջեանն բոսորի, աստուստ պատկերանայ չքնաղ տեսարան. ի հիւսիսակողմն են սառնապատ լեռինք Վովկասու, յորս բարձրագոյնն են կատար Էլբորուսայ և Վազքեկայ, ի հարաւոյ լեռինք Ախալցխայի Էլբորուսէ բարձրագոյն լեռն առաջաւորն Ասիոյ ի շղթայս Վովկասեան իրանց, որ ունի 18,000 ոտնաչափ բարձրութիւն. որով գերազանցէ զՄոնղան երեւելի լեռն Եւրոպիոյ 4,000 ոտնաչափով: Չանադան անուամբ կոչի Էլբորուս. Թաթարք անուանեն զսա «Եաղուզ դաղը» (ոսկեղծեալ լեռն), յոսկիճաճանչ նշուից առաւօտեան արշալուստն առեալ, որ զարդարէ ըզգագաթ նորա, կամ Էլբորուս. Հայք «Եալբուս», Չերքեզք «Ուախշամակ», կամ «Օշղա-Մախուս» (սուրբ կամ երջանիկ լեռն), Վարաչիք «Մինգիտաու», Արաք «Օրֆի-Իֆգուս» կամ Իտուս, Սլանեաք «Պասսա», Խաղախք «Շատգարա»:

Իսկ Վազքեկէ էառ զանունս ի Ռուսաց ի պատիւ Վազ-բէկ զօրապետին, որ բնակի ի ստորտառ նորա և է յոյժ հաւատարիմ Ռուսաց. Վիքր անուանեն զսա «Մքինվարի» (ստոնապատ լեռն, կամ ստոնարան), Օսեթք «Ցրիտտի-իւր» (լեռն Գրիտտի), Չերքեզք «Ուրըս-խոխ» (սպիտակ լեռն). յաւանդութիւնս բնակչաց Վովկասու մինչ ցարդ պատմի զՊրոմէթէսայ, այսպէս, Պրոմէթէս ստեղծ զաշխարհ և զմարդիկ, և հակառակ կամաց ամենաբարձրոյն Աստուծոյ ետ մարդկան զկայծ հրոյ (պտուղ ծառոյն բարւոյ և չորի). վասն որոյ մերժեաց զնա Աստուած և կապեաց շղթայիւք ի վերայ անդընդոց, զայս առաջապել Յոյնք պատմեն ըստ այսմ. Պրոմէթէս գողցեալ զուրս յերկնից՝ ետ մարդկան զօրս ինքն ստեղծ. ուստի Չէս (Արամազդ)

հրամայեաց ցանգ ունել զնա ի ժայռս Վովկասու. ժայռս այն՝ ըստ ցուցանելոյ ռուսեմեականաց է Վազքեկ. հետք առաջնորդանութեանս թուի թէ կայ մնայ և առ Արխաղս բնակեալս ի շրջակայս Էլբորուսայ. ըստ որում պատմեն սոքա թէ ի քարանձաւէն լսին հառաչանք և ձայն շղթայից, Աւանդի ևս թէ ոմն ի նոցանէ յաւուր միում մանալ ի խորագոյն սորոյ, եղիտ անդ զհակայ մի. որոյ տեսեալ զնա ասէ. «Հողածին գու, որ յան» «զրգնեցար զալ այսր, պատմեա ինձ, որպէս կեն» «ցաղալարին մարդիկ ի վեր (յերկրի), հաւատա» «րիմ է կին՝ առն, հնաղանդ է զուսար՝ մօր, և որդի՝ հօր», և յորժամ Արխաղն պատասխանեաց զայոն, կրճտեաց հակայն զժանիս իւր և գոչեաց. «Իսկ ինձ տակաւին կայ մնայ հիծել աստէն» և յսպիսի առաջապել և աւանդութիւնս արեւելեայս անթիւս գտանեմք ասացեալս ի վերայ զիսաւոր երկուց լեռանց Վովկասու, որպէս և սօքին են:

ա. Տաթարն նոյի նախ զառաջինն քերեաց զգագաթ Էլբորուսայ, ապա էանց հանգաւ յԱրարատ (18), ուստի ոչ որ համարձակէ զան միւս ի նա առանց Աստուածային հրամանի:

բ. Զօրապետ (Զօրաստր) նշանակէ զԷլբորուս տեղի բնակութեան Արշմի թշնամոյն Արմիլի. գ. Ի գագաթ Վազքեկայ գտանի իրր թէ Բիւրեղեաց ամրոց և մերձ առ նմին տաճար Աստուծոյ, յորում սաւառնի աղանին ռսկի, ի մէջ ժայռիցս ստորեւ քան զձիւնապատ սահմանս, քաղաքք են անհամարք, բնակարանք հրէշից (19)

(18) Հայ ընթերցողն յաչ ամել ունի անշուշտ գաղաղայն աւանդութիւնն ի մեզ գրգուռ լեռնն որ բարձրութեամբ իւրով երկրորդն է ի լեռնն Հայոց, զի ասի, յորժամ տապանն հոյի յեա ծփեց յերես լուրց եհաս ի վերայ Գրգուռ լեռնի, ասէ «Գրգուռ, առ դիս», և նա պատասխանէ «Երթ ի Մանիս, որ բարձր է քան դիս»: Տես Աշխարհագր. հօր Հայաստ. Ինձինեանի երես 178, Կ. Թ.

(19) ТРОГЛОДИТЫ Востарեն Երոզողիսիս, ի բառիցս արդէ լի, «այսր, քարանձաւի», և տիւն, «խորասու գիւ կամ ի խորս մտանելս»: Առ հին Հելլենո համարիւր եւազգ լեռնն դազան ինչ ստեղծի բնակեալ յայս բնակարանս, զարձեալ իմանին բառիս, ստորեան հին ժողովուրդ Արիւրիէի. այժմ արդարեւ կոչի տեսակ ինչ կապեաց հօր աշխարհի (Ամերիկայի). ի մեր

(Տրողըղիտաց), իսկ զկնի լիցին բնակութիւն խտտակրօն արանց, աստ առեախեալ կայ երկաթեայ շղթայ, տեսանելի միայն հաւատաշատ անձանց:

Դ. Անդ է վրանն Արրահամու, և Որորան Փըրկէին:

Է. Եւ ըստ աղոյ աւանդութեան, ի Աովկաս, և գլխաւորապէս յերկոսին լերինս յայտոսիկ, բնակէին քաջք մինչև ցԱդամ. իրրեւ ի մեղս անկան նորա, աստի ի բաց վարեաց զնոսա Աստուած, զերկիրն տուեալ ընդ իշխանութեամբ Արամայ:

Ը. Պարսիկք պատմեն, թէ Հաշէնի պատեւրազմեցաւ ընդ այսոցիկ քաջաց, հետեալ ի ձի երկատասանոտեան, իսկ քաջք զորեալ ի վերայ նորա զվէմն, սպանին զնա, և լծաղեաւ ի ներքոյ Աովկասու: Հին աւանդութիւնք մարդկային սեռի՝ են աւանդութիւնք արեւելեան Ասիացւոց (Իրանաց և Թուրանաց), և անկարկն ի Աովկաս իրր ի բազումս. յետ տարածելոյ Մահմետականութեան զհետ եկին և նորանորք ոչ սակաւ որպիսի են:

Է. Յայնկոյս պարսպին մեծի, երկայնելոյ ըզթիկամբ Աովկասու, և ձգելոյ ընդ մէջ Սեաւ ծովու և Վասպից, բնակին Գոգ և Մարդ, որք զկնի անցեալ ընդ ծովն, աւերեսցին զիշխանութիւն ուղղահաւատից (Մահմետականաց), և զայս Մահմետի թուի ասացեալ:

Ը. Ըստ Մահմետականաց, ի վերայ Աովկասու գտանի թաղաւորութիւն քաջաց 20), որք

Լեզու զայս բառ հրէշ անուանեցաք, չգիտեմ ընդունելի լիցի ընթերցողաց, թէ ոչ Մ. Թ.

(20) Дажинны, ձին կամ ձէնք, բառ Արարացւոց. յԱրարիա, յեղիպոս, յԱսորեստան, և ի հիւսիսայինն Ափրիկէ ձին կամ ձէնք անուանին ոգիք չարք կամ բարիք. հին Հելլենք զայսպիսի ոգիս անուանէին Գեման, ի մեղ կոչին քաջք, հաւանական է թերեւս ստել թէ աւանդութիւնն ի մէջ բերեալն ի հելլենակէն, որ այսպիսի ոգւոց տեղի բնակութեան կարգէ զԷլբորուս, ի մէջ անցեալ են առ դրացի ազգս. վասն զի առ կռապաշտական ժամանակի Հայս, բնակութիւն քաջաց համարէին լերինք, և գլխաւորապէս Մասիս, ուստի և տուաւ նմա ի մեղ մակդիրս ու Աղատն, ըստ որում համարէին թէ ոչ ոք կարէ մերձեցալ ի բնակարան քաջացդ, և եթէ ոք յանդգնեցի ան միեւ ի նա, քաջք կաշեալ կապեն զնա, յա

արարան ի հրոյ, նախ քան զԱդամ. սոքա ունին զամենայն պիտոյս մարդկային, ըմպելի ուտել, ամուսնանալ (նաեւ ընդ մարդկան), բազումք ի նոցանէ ունին զկրօն Մահմետի, իսկ մեծաքոյն մասն է անկրօն. յոյժ նման սորին է և աւանդութիւն ինչ առ Գերմանացիս յաղագս ոգւոց Սասնովեան լերանց, զորոց ասին տգօթի ծածուկ յեկեղեցին Քրիստոնէից, արշաւել ի թևս փոթորկաց, և բնակի ի քայքայեալ տունս, բաղանիս և հնոցս:

ՅԱրարիա, երեւակային զոսսա ի ձև սեան, և ասեն յամայի դարձուցանեն, ուր երթանն. այլ ըստ որում դարչին յերկաթոյ, ուստի մարմ է հալածել զնոսա եթէ ոք աոցէ ի բերան իւր զայս բան էլ. հոգի՜ այս ինքն ո՞վ երկաթու Ասն զարծեալ թէ ի կերպարանս ճիւղաց և խօլականաց գտանին ի բուրգս և ի դերեզմանս. կարեն աւելուլ նաեւ զկերպարանս մարդոյ և զազանաց, Մահմետականք համարեն թէ բուրգք կանգնեալք են ի Հան-Բն-Հանոյ, վերջին թաղաւորէն քաջաց, ուղղահաւատ ազգք (ասն) բարեգործք են, ալ դիւրագրդիւք, իսկ անհաւատք վատթարք և առելիք մարդկան. բազում անգամ հրեշտակք արկանեն զնոսա յամպոց ի վայր սակըս չարեացն զոր գործեն, (աստեղք սահալք). քաջք երկին առաւելապէս յառաջին տասն աւուրս և զիշխո Մուհարէմ ամոնյու Իսկ Գերմանական անտիապաշտութիւնն ժամանակ տայ սոցա երեւոյ զառաջին զիշխան այն է ի միջոցս Ծննդեան Աստուածայայտնութեան և նորոյ տարւոյն, որպէս յԱսիա ի Աովկաս, նոյնպէս ի Գերմանիա յԱլպեան լերինս. նախապաշարումն տեղի շնորհէ բնակութեան քաջաց. Չերքեղք հաստատեն զԷլբորուսայ լինել մայր աթոռ զխաւորին (Փաթիշահին) նոցա:

(Շարահալէլէլ):

Նեղանելի վիճա խաւարչաին ի յախտեան, որպէս զԱրտաւադ զայ երկրորդէ առաջալեալ աւանդութիւն մ'նայ.

ո Քաջաց ասեն զնա կաշեալ,

Յազատ Մասեաց լերին տարեալ,

Անդ չղթոյիք պարսեանդեալ,

Զի մի ասեն զայս տեսեալս և ինչ